

מה משתקף מאגם החולה?

מיה דואני. האגם הנעלם: החולה כסמל להשתנות היחסי לסביבה במדינת ישראל. ירושלים: יד יצחק
בן־צבי.
181 עמודים.

ספרה של מיה דואני – **האגם הנעלם: החולה כסמל להשתנות היחס לסביבה במדינת ישראל** – הוא כנראה הספר הטוב ביותר שנכתב עד כה בתחום ההיסטוריה הסביבתית הישראלית. ברמה הבסיסית הספר הוא מונוגרפיה על ההיסטוריה של אגם החולה במאה ה־20 – ייבושו, הקמת שמורת הטבע הראשונה בישראל על חלק משטחו, הקשיים שמפעלים אלה נקלעו אליהם, ולבסוף הצפת חלק מהשטח מחדש והקמת אגמון החולה. מחקרה המוקפד של דואני מראה שאירועים אלה, שקווי המתאר הבסיסיים שלהם מוכרים לכאורה לכולנו, התרחשו באופנים השונים משמעותית ממה שנהגנו לחשוב שהתרחש. אפילו מן הסיבה הזאת בלבד הספר נושא תרומה חשובה להיסטוריוגרפיה הישראלית בכלל ולזו הסביבתית בפרט.

אך לספר עוד ממד, כפי שעולה מכותרתו. כל אירוע וכל עמדה של הגורמים השונים שבחשו בקדרה הרדודה של החולה מתגלה כסמל לרעיון, לגישה, למגמה או למעמד חשוב בהיסטוריה של מדינת ישראל ובהיסטוריה ובהגות הסביבתית בכלל. ויש כאן עושר גדול של רעיונות וקבוצות: פיתוח ושימור, ציונות וסביבתנות, אנתרופוצנטריות ואקוצנטריות, טבע פראי וסביבה מנוהלת, מוסדות ויחידים, פעילים ופקידים, קיבוצים ועיירות פיתוח, היבריס וצניעות – כולם משמשים כאן בערבוביה. יש כאן אפילו – איך לא? – מעורבות של צה"ל ושיקולים ביטחוניים.

”איך לא“? בזה בדיוק טמון אחד החידושים החשובים שבספר. כפי שהעיר ירון בלסלב בהרצאה לפני הפורום הישראלי להיסטוריה סביבתית (פברואר 2022), בעוד שמסביב לעולם פורחת היסטוריוגרפיה סביבתית ענפה על מלחמות וצבאות, נושא זה זוכה בכתיבה הישראלית, למרבה הפלא והמבוכה, לתשומת לב מועטה – על אף ההקשרים הסביבתיים הברורים של נושאים כמו מלחמות המים, שטחי אימונים, התעשייה הצבאית, גדרות ההפרדה והגבולות, ו”דימונה”. אצל דואני החידוש באשר למעורבות של מערכת הביטחון בייבוש החולה הוא רק אחד מני רבים.

ראוי לומר קודם לכול שדואני, ”אשת איילת השחר” – כך, בניחוח של ארץ ישראל הישנה, היא מתארת את חברי הקיבוצים בסביבה הפעילים בסיפור שהיא מספרת – לא הסתפקה בראיונות עם הנפשות הפועלות או בפרסומים זמינים בנושא אלא ביססה את מחקרה על מגוון רחב של מקורות ארכיוניים ממוסדות שונים, על ניתוח רגיש של מפות וחומרים חזותיים אחרים ועל מקורות נוספים שטרם נוצלו בידי היסטוריונים, כל זה כדי לכתוב היסטוריה שאינה רק סביבתית אלא גם תרבותית, חברתית, פוליטית ומשפטית. הספר הקצר כתוב בתמציתיות ובבהירות, משלב באלגנטיות בין סיפור לניתוח בדרך שאינה מעיקה על הקורא ומעוטר בתמונות צבע רבות, מאירות עיניים ולעיתים צובטות לב.

הסיפור מתחיל בתיאור הטבע של אזור החולה על המגוון הביולוגי הייחודי שלו. ביצות, או wetlands כפי שמכנים אותם היום באנגלית, מוכרות לנו כבתי הגידול מן החשובים שיש, אך בעבר, כאשר כונו באנגלית swamps, הן נחשבו מטרדים ומפגעים תברואתיים. לאגם החולה נודעה חשיבות אקולוגית יתרה בהיותו מקום מפגש של מינים אפריקאיים בגבול התפוצה הצפוני שלהם עם מינים אירופיים בקצה הדרומי של תפוצתם. רבות מן האיכויות האלה, ובכללן מינים ייחודיים, אבדו לבלי שוב כאשר האגם יובש.

כבר תחת שלטון העות'מאנים, ואחר כך תחת שלטון הבריטים, החלו להירקם תוכניות לייבוש האגם והביצה – אצל העות'מאנים בעיקר כדי להגדיל את שטח הקרקע הפורייה שהייתה בבעלות הסולטן, ואצל הבריטים מתוך רצון למגר את המלריה שנלוותה לאוכלוסיית היתושים ששגשגה בביצה. העות'מאנים אפילו הצליחו לממש בסוף המאה ה-19 את תוכניתם להביא לייבוש חלקי. התוכניות המעשיות לייבוש כל השטח קרמו עור וגידים מייד לאחר קום המדינה, הן משום הרצון להגשים את החזון הציוני של כיבוש השממה ולפנות שטחים חדשים לעיבוד חקלאי, והן בגלל הצורך של קק”ל למצוא אפיקים חדשים לפעילות אחרי שתפקידה המקורי, רכישת קרקעות בארץ ישראל ליהודים, הפך ללא-רלוונטי עם קום המדינה. בהקשר זה דואני מציינת כי המטרה של דיכוי מחלת המלריה

נעשתה שולית עם כניסת השימוש בדי־די־טי בתקופה זו. היא מביאה סיפור נפלא על תערוכה בינלאומית בנושא כיבוש השממה שהתקיימה בבנייני האומה שבירושלים בשנת 1953, שכמעט כל מדינות העולם החרימו, ובה כוסה הביתן הישראלי במחצלות קנים מהחולה כהמחשה לשממה שיש לכבוש.

ואולם, כפי שכבר נרמז, למפעל הייבוש היה מניע נוסף, ביטחוני־מדיני. האדמות שנועדו לייבוש היו, בחלקן, בשטח המפורז שהיה נתון במחלוקת בין ישראל לסוריה. הצבא הסורי כבש שטחים אלה במלחמת תש"ח ונסוג מהן בעקבות הסכם שביתת הנשק של 1949. הן היו בבעלותם של תושבי כפרים ערביים באזור, והריבונות עליהן, לפי הסכם שביתת הנשק, לא הוכרעה. ממשלת ישראל החליטה לקדם עבודות ייבוש בצד המזרחי של הירדן, בשטח המפורז, כדי לחזק את התביעה הישראלית לריבונות בשטח, ואף שלחה חיילים בלבוש שוטרים ללוות את העבודות. יוזמות אלה הביאו בעקבותיהן אלימות, פעילות מדינית נמרצת בוועדת שביתת הנשק ובמועצת הביטחון, ובסופו של דבר הריסת הכפרים הערביים, גירוש תושביהם ושליטה ישראלית בשטח המריבה.

החידוש הגדול ביותר בספר עוסק בהקמה של שמורת החולה. בניגוד לרושם הרווח, שטופח לא מעט בידי אנשי החברה להגנת הטבע, שלפיו קומץ של "משוגעים לדבר" נאבקו בפרויקט הלאומי של ייבוש החולה ונגד הערכים שייצג מפעל זה (ציונות, התיישבות, פיתוח), דואני מוכיחה שמפעל השימור ומפעל הייבוש צעדו יד ביד לאורך כל הדרך. כבר בשלבים הראשונים של תכנון הייבוש, בסביבות 1950, הועלה הרעיון להשאיר חלק מהאגם במקומו, לא משיקולים של שימור הטבע אלא מתוך חשש – מוצדק, כפי שהתברר לאחר מכן – שאדמות הכבול שמתחתיו לא יהיו ראויות לעיבוד חקלאי. כאשר החלו חוקרי טבע, בשנת 1951, לפעול בזירה למען שימור הטבע, הם לא חשבו לרגע שיש לעצור את מפעל הייבוש של האגם והביצות; שאיפתם הצנועה הייתה, בפשטות, להקצות פיסה קטנה מהעמק שתישאר לא־מנוקזת ולא־מעובדת, זכר לנוף שהעלים הפרויקט ההרואי של הייבוש. ומן הצד האחר, האחראים למפעל הייבוש בקרן הקיימת לא התנגדו כלל לרעיון אלא קיבלו אותו כתוספת שולית ולא־מזיקה שדווקא תאדיר את פועלם על ידי שמירה של דוגמה לנוף השומם שאותו גאלו ושאותו הפכו, כך הם סברו, לקרקע פורה. בהתאם לגישתה הכמעט אלגורית של דואני, המשמעות של שיתוף פעולה זה היא שתנועת ההגנה על הטבע בישראל לא נולדה במאבק במוסדות הלאומיים השולטים ובאתוסים שהם ייצגו. נהפוך הוא. היא הייתה בשר מבשרם וצמחה דווקא מתוכם.

דואני מדגישה את התפקיד של דמות חשובה בהיסטוריה של הגנת הסביבה בישראל, אליעזר ברוצקוס (1907–1987), מתכנן בכיר במשרד הפנים, שפעל רבות לקידום הקמתם של פארקים ושמורות טבע ולטיפול בהגנה על הסביבה בכלל. תרומתו של ברוצקוס להקמת שמורת החולה מדגישה, שוב, שהקמתה לא הייתה ביטוי לתנועה אנטי-ממסדית אלא תוצר של פעילות הממסד עצמו.

עם מימוש המפעלים השלובים של ייבוש החולה והקמת השמורה שבתוכה בסוף שנות ה-50 פקדו אותם צרות. שמורת החולה לא תפקדה כפי שקיוו מקימיה, בין היתר בשל ידע לקוי בהנדסת קרקע ומים, ששימוש מושכל בה היה יכול להבטיח שמירה על מפלס המים הרצוי בתוך השמורה כאשר האדמות מסביב התייבשו. התוצאה העגומה הייתה שמורה שלא באמת שימרה את המערכות הטבעיות ואת הנוף הקדום, ומינים רבים נעלמו מהאזור, ואף מהעולם. גם האדמות החקלאיות החדשות אכזבו, בייחוד אדמות הכבול – ששקעו ובערו ללא הרף. וחמור מכול, בשנות ה-70 גילו מדענים והגופים המפקדים על משק המים כי סחף של נוטריינטים (חומרים אורגניים המזרזים את צמיחתן ואת התרבותן של אצות) מכיוון עמק החולה דרומה לכנרת החל לגרום זיהום חמור של הימה, שהיה המקור למי השתייה של רבים במדינה הודות למפעל הנדסי גדול, ואף מפורסם יותר מייבוש החולה, הלא הוא "המוביל הארצי". בד בבד עם התעוררות המודעות לבעיה זו פעל שר החקלאות חיים גבתי לפרק את היחידה הממשלתית שהחזיקה באדמות החולה ולמוסרן לקיבוצים ולמושבים באזור, על אף מחאותיהם של תושבי קריית שמונה, שעבדו כפועלים בשדות העמק.

בסופו של דבר נמסרו רוב האדמות ל"התיישבות העובדת", אך אדמות הכבול שבמרכז העמק הוצפו מחדש בשנות ה-90 בפעולה יזומה ויצרו את מה שמוכר היום כ"אגמון החולה". הדבר נעשה לא משום הרצון להחזיר את הטבע לקדמותו, אלא משיקול סביבתי אחר – כדי להגן על איכות המים שבכנרת. מן הבחינה הזאת פרויקט ההצפה צלח, וכפי שאנו יודעים היום, הוא גם יצר מעין שמורת טבע חדשה, תחנת עצירה וגם מגורי קבע לרבבות עופות נודדים הפוקדים את החולה בלהקות גדולות, אחד מ"פלאי הטבע" שבישראל. עם זה אנחנו גם יודעים, מה שדואני לא יכלה לדעת בעת שספרה יצא לאור בשנת 2020, על תוצאותיה הרוות האסון של קרבתו של "פלא" זה לתעשיית מטילות הביצים המפגרת ומוכת החולי בישראל, כאשר עגורים מתו בהמוניהם בסוף 2021 מהתפרצות של שפעת העופות באזור ובשל צפיפותם הלא-טבעית בעליל באזור האגמון.

וכך הודגש אחד המסרים המרכזיים של ספר חשוב זה: להפריד בין האדם לבין הטבע אי־אפשר. כל מה שאפשר לעשות למען הטבע ולמען האנושות התלויה בו הוא לנסות לפעול באופן אחראי יותר והרסני פחות.

ד"ר דוד שור, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.
דוא"ל: dschorr@tauex.tau.ac.il